

Kálmán László

Engedetlen alanyok

A nyelvész szemével nézve Russell (1905) egészen megdöbbentő módon elemzi a határozott leírásokat (és általában az úgynevezett determinánsokkal, például névelővel bevezetett leírásokat). Azt állítja ugyanis, hogy bár a „jelölő szerkezetek” (*denoting phrases*) részei a mondatnak (a legtöbb önálló szóval ellentétben), mégis önmagukban jelentésük.¹ Nyelvészeti terminusokkal kifejezve ez azt jelenti, hogy a „jelölő szerkezetek” nem alkotnak összetevőt. Erre Russell (1905) a következő példát hozza:

(1) „Ha azt mondom, hogy *Scott ember volt*, ez egy ‘x ember volt’ alakú állítás, amelynek ‘Scott’ az alanya. De ha azt mondom, hogy *A Waverley szerzője ember volt*, ez nem ‘x ember volt’ alakú állítás, és nem ‘a Waverley szerzője’ az alanya.”²

Természetesen minden magyar szakos tanár felkapná a fejét, ha ezt hallaná, hiszen a hagyományos nyelvtanban a klasszikus grammatika hagyományai érvényesülnek. Russell (1905) implicit módon azt mondja, hogy a *minden ember*, *némelyik ember* és társai sem alkotnak összetevőt, nem alanyai annak a mondatnak, amelyet bevezetnek. Akkor hát hogyan járulnak hozzá kompozicionális módon a mondat jelentéséhez? Kompozicionalitáson itt azt értem, hogy az $e_1, \dots, e_n$ részkiejezések közül az R összetevési mód segítségével előállított E kifejezés jelentése (μ) a részkiejezések jelentésének és az összetevési módnak valamely függvénye:³

$$E = R(e_1, \dots, e_n) \Rightarrow \mu(E) = f(R, \mu(e_1), \dots, \mu(e_n))$$

Márpedig ha a *minden ember*, *némelyik ember* stb. nem rendelkezik a mondattól független, önálló jelentéssel, akkor rájuk a μ függvény nincs is értelmezve, tehát nem lehetnek közvetlen összetevői mondatoknak.

Bár Russell (1905) explicit módon nem mondja ki, mégis utal rá, hogy az ilyen mondatok hármas tagolását fogadja el: a mondatjelentést úgy kell kiszámolni, hogy figyelembe vesszük, mi a „determináns”, mi a jelölő szerkezet „tartalmas része”, és mi a mondat maradéka:

$$(2) \quad 'C(\text{minden}, P)' = '„P(x) \rightarrow C(x)” \text{ mindig igaz}.'^4$$

¹ „[...] a denoting phrase is essentially part of a sentence, and does not, like most single words, have any significance on its own account.”

² „If I say ‘Scott was a man’, that is a statement of the form ‘x was a man’, and it has ‘Scott’ for its subject. But if I say ‘the author of Waverley was a man’, that is not a statement of the form ‘x was a man’, and does not have ‘the author of Waverley’ for its subject.”

³ Érdemes a lehetséges függvényeket valahogyan korlátozni, mert különben a kompozicionalitás semmi jelentőset nem állít, lásd KÁLMÁN (1996).

⁴ „C(all men)’ means ‘„If x is human, then C(x) is true” is always true.’”

Itt *C* a mondat maradék része (az állítmány), a *minden* az alany determinánsa, a *P* pedig az alany „tartalmas része”. Ezeknek a függvénye a mondat jelentése (az egyenlőség-jel jobb oldala adja meg, hogy pontosan milyen függvényről van szó).

Ez a hármas tagolású mondatfelfogás Russell idejében viszonylag új fejlemény volt, alapvetően ez Frege (1879) felfogása is,⁵ és mint említettem, maga Russell is elismeri, hogy ellentmond a nyelvi kifejezések disztribúciójának. Nem magyarázza meg azonban, hogy miért lehet „nyelviileg” a jelölő szerkezeteket egyetlen tulajdonnévvel helyettesíteni, ha nem ugyanaz a funkciójuk, ha az egyikük összetevőt alkot, a másik pedig nem. Mintha nem foglalkoztatná az a kérdés, hogy itt a nyelvi funkció és a jelentés-tani funkció (amelyeknek a harmóniáját a kompozicionalitás elve megköveteli) elválik egymástól.

A nyelvész szempontjából a probléma még bonyolultabb: nem elég egyetlen mondat-típusban vizsgálni a helyettesítési lehetőségeket, mert a kompozicionalitás az egész nyelvtanra vonatkozóan megköveteli, hogy a forma–jelentés megfeleltetés szisztematikus, rendszeres legyen. Nos, mi történik, ha a *minden*-es szerkezet (elnézést, hogy Russellel szemben továbbra is egyetlen szerkezetnek nevezem) egy nagyobb szerkezet részeként szerepel a mondatban? Vegyük például a következőt:

- (3) a. *Minden iskola igazgatója telefonált.*
b. *The director of every school called.*

Ezen mondatok kívánt értelmezését számos ekvivalens módon felírhatjuk, például:

- (4) a. $\forall x \forall y (ISKOLA(x) \wedge IGAZGATÓJA(y, x)) \rightarrow TELEFONÁLT(y)$;
b. $\forall x \forall y ISKOLA(x) \rightarrow (IGAZGATÓJA(y, x) \rightarrow TELEFONÁLT(y))$;
c. $\forall x ISKOLA(x) \rightarrow \forall y (IGAZGATÓJA(y, x) \rightarrow TELEFONÁLT(y))$
...

Ezek az értelmezések azonban nem mutatnak feltűnő hasonlóságot azzal, ahogyan az ilyen mondatok szerkezetét általában elképzeljük:

- (5) [[[minden iskola] igazgatója] [telefonált]]

(Itt az alany a *minden iskola igazgatója*, az állítmány pedig a *telefonált*; az alanyon belül a *minden iskola* birtokos jelző, a *minden* pedig ezen belül a determináns.) Összefoglalva: a Russell–Frege-féle elemzés olyan mondat-tani szerkezetet követelne meg, amelyben a *minden* mindig a mondat szerkezet közvetlen összetevője, akármilyen mélyen legyen is a hagyományos szemlélet szerint beágyazódva a mondatba (legalábbis akkor,

⁵ Frege és Russell nézetei a legmegfoghatóbb módon a határozott leírásokkal kapcsolatban térnek el, abban az esetben, amikor a határozott leírásnak nincs pontosan egy jelöltje. Az ilyen mondatot ugyanis a Russell által körülírt függvény hamisként értelmezi, míg Frege elméletében ezek a mondatok nem fejeznek ki igaz vagy hamis állítást.

Russell elégedett ezzel az eredménnyel, hiszen kézenfekvőként állítja (és nem is érvel emellett), hogy például *A jelenlegi francia király kopasz* mondat egyszerűen hamis (hiszen nem értelmetlen, és nem is igaz). Másoknak Fregéhez hasonlóan más az intuíciójuk, és ezt a mondatot igaz vagy hamis állítást nem kifejezőnek tekintik. A legnevezetesebb ellenálló Strawson (1950) volt. Megjegyzendő, hogy el lehet fogadni Strawson ítéletét, de pragmatikai tényezőkkel is lehet magyarázni, és Russell elméletét fenn lehet tartani, ezt bizonyítja Neale (1990). Egy további lehetőség, ha Russell elemzését úgy módosítjuk, hogy a jelölt létezése és egyedisége nem állítás, hanem előfeltevés, amelynek nem teljesülése esetén a mondat nem fejez ki állítást.

ha univerzálissá teszi a mondatot, márpedig ezt nemcsak alanyként teszi, lásd a 6. láb-jegyzetben); valószínűleg ugyanezt lehet megállapítani általában a „jelölő szerkezetek” névelőjéről, mennyiségjelölőjéről stb.

A kompozicionalitás elve önmagában persze nem mondja ki, hogy milyen mondat-tani szerkezetet kell rendelnünk egy-egy mondathoz. De az, hogy ebben szabadságunk van, nem jelenti azt, hogy nem kell szisztematikusan elemezni a mondatokat, sőt, ez ellentmondana a kompozicionalitás szellemének. Igaz, van olyan mondat-tani elmélet, amely szisztematikusan másféle szerkezetet (is) tulajdonít a fentihez hasonló mondatoknak. Például a transzformációs generatív mondat-tanban már eleve a jelentés-tani értelmezésre való tekintettel állapítják meg a mondatszerkezetet, és feltételezik, hogy a mondatszerkezet – legalábbis annak egyik aspektusa vagy állapota, az úgynevezett logikai forma, amely különbözik a „felszíni szerkezettől” – tükrözi a jelentés-tani viszonyokat. Vagyis a transzformációs generatív mondat-tan hívei feltehetően azt mondanák, hogy a mondat „logikai formájában” a *minden* más pozíciót tölt be, mint a fenti „felszíni szerkezetben”, tudniillik a mondat fő operátorának a pozícióját (ezért az úgynevezett kvantoremelés nevű transzformáció lenne felelős).

A kérdés az, hogy nem a probléma szőnyeg alá söprését jelenti-e, ha már a mondat-tani szerkezetet olyannak tételezzük fel – a jelentéstől független mondat-tani meg-gondolások nélkül –, hogy az értelmezés kompozicionális lehessen. Nem tudom a választ erre a kérdésre, mert nem tudom, léteznek-e egyáltalán „jelentéstől független mondat-tani meg-gondolások”; abban sem vagyok biztos, hogy a fenti hagyományos szerkeze-tet valóban ilyen meg-gondolások alapján feltételezzük. Russell példájánál maradva: nem tudom, hogy az a tény, hogy a *minden ember* szavakat általában tulajdonnévvel helyettesíthetjük a mondatokban, milyen meg-gondolásnak tekintendő, „pusztán nyel-vinek”-e, ahogyan Russell javasolta, vagy a jelentéssel összefüggőnek-e. Úgy gondolom azonban, hogy akár így van, akár úgy, magyarázatra szorul ez a tény.

A példa kedvéért tegyünk most kísérletet arra, hogy az olyan mondatokhoz, ame-lyekben az alany olyan típusú, mint a *minden iskola igazgatója*, szisztematikus módon a kívánt jelentést rendeljük.⁶ Első lehetőségként feltételezhetnénk, hogy a *minden* az ilyen mondatokban is a mondat legmagasabb rendű operátora:

(A) [minden ...]

Ezt kétféleképpen tehetjük meg. Az egyik lehetőség, hogy a *telefonált* szót tekintjük az állítmánynak:

(A1) [minden [iskola igazgatója] telefonált]
 $\forall x \text{ ISKOLA-IGAZGATÓJA}(x) \rightarrow \text{TELEFONÁLT}(x)$

Ebben az esetben az alany „tartalmas részének” az *iskola igazgatója* szerkezetet tekint-jük, amivel jelentéstani szempontból nincs probléma (létezik ez a szerkezet összetett szóként is: *iskolaigazgató*). Ha azonban a rendszerességet komolyan vesszük, akkor ez azt jelenti, hogy a magyar nyelvben az ittenihez hasonló birtokos szerkezeteket (az angolban pedig az *of*-os és hasonló szerkezeteket) illene általában hasonlóképpen ele-

⁶ Az is problémát jelent, hogy az ilyen kifejezések nemcsak az alany szerepét játszhatják. A *Felhívtam minden isko-la igazgatóját* mondatnak is univerzális az értelmezése, holott ebben a mondatban nem alany az illető kifejezés.

mezni: *minden iskola igazgatója* ‘minden olyan x , amely iskolaigazgató’ stb. Ez azonban nem lenne egyszerű, már csak azért sem, mert a birtoknak is lehet determinánsa. Mit tennénk a *néhány barátom minden kutyája* típusú szerkezetekkel? Még ha feltételeznénk is egy ‘barátom kutyája’ összetettségű-szerű predikátumot, sőt, akár egy ‘némely-barátom-kutyája’ predikátumot, a *néhány barátom minden kutyája* nem azt jelenti, mint amit ennek az összetett predikátumnak a segítségével kapnánk, vagyis nem azt, hogy ‘minden olyan x , amely némely barátomnak a kutyája’.

A második lehetőség, hogy a birtokot (*igazgatója*) az állítmány részeként fogjuk fel:

(A2) [minden iskola [igazgatója telefonált]]
 $\forall x \text{ ISKOLA}(x) \rightarrow \text{TELEFONÁLT-AZ-IGAZGATÓJA}(x)$

Jelentéstani szempontból ez is helyes, hiszen lehet ilyen a mondat parafrázisa: *Minden iskola olyan, hogy telefonált az igazgatója*. Szerkezeti rendszeresség szempontjából azonban ezt is el kell vetnünk, leginkább azért, mert az *iskola* ebben a mondatban az alanyi tulajdonságok egyikét sem mutatja, például ezeket:

- (6) a. az állítmány az alannyal egyezik:
Minden iskola igazgatói telefonáltak
 (nem pedig *telefonált)
- b. visszaható névmás vagy kölcsönös névmás előzménye lehet az alany:
Minden iskola igazgatói felhívták egymást/telefonáltak egymásnak
 (nem az iskolák, hanem az igazgatók)
- c. az alany „kontrollálhat”:
Minden iskola igazgatója megpróbált telefonálni
 (nem az iskola telefonált volna, ha sikerül)

Maradt az a lehetőség, amelyet a hagyományos mondatelemzések diktálnak. Eszerint a mondatnak nem a *minden* a legmagasabb rendű operátora:

(B) [[minden iskola ...] ...]

Ezt ismét kétféleképpen feltételezhetjük. Az egyik lehetőség, hogy bár nem a *minden* a legfelső operátor, de mégis egy univerzális operátor van a legfelső pozícióban. Ehhez a *minden iskola* szerkezetet együtt kezeljük egyetlen összetett operátorként:

(B1) [[minden iskola] igazgatója telefonált]
 MINDEN-ISKOLÁÉ(IGAZGATÓJA, TELEFONÁLT)

Ennek a lehetőségnek már a felírása is problematikus, hiszen az *igazgatója* nem ugyanolyan kategóriájú, mint az *iskola* vagy az *igazgató*: nem tulajdonságot, hanem bináris relációt jelöl ('valaki az igazgatója valaminek'). Igaz, hogy a *minden iskoláé* jelentését megadhatnánk úgy, mint ami nem két tulajdonság, hanem egy bináris reláció és egy

tulajdonság közötti reláció (az (a) és a (b) mutatja a *minden* és a *minden iskola* szokásos értelmezését):

- (7) a. $MINDEN = \lambda P \lambda Q (\forall x P(x) \rightarrow Q(x))$
 b. $MINDEN\ ISKOLA = \lambda Q (\forall x ISKOLA(x) \rightarrow Q(x))$
 c. $MINDEN-ISKOLÁÉ = \lambda R \lambda Q (\forall x (ISKOLA(x) \rightarrow \forall y (R(y, x) \rightarrow Q(y))))$

Kérdés azonban, hogy ilyen módon mennyire lenne még egységes a *minden iskola igazgatója* és a *minden ember* fordítása, mennyire tennék eleget a rendszeresség követelményének. Az is kérdés továbbá, hogy hogyan kezelnék azt a tényt, hogy a birtoknak is lehet determinánsa (például *minden iskola legtöbb diákja*).

Végül nem marad más megoldás, mint az, hogy ha nem a *minden*-t és nem is a *minden iskola* szerkezetet tekintjük a mondatunk legmagasabb rendű operátorának, akkor az egész hagyományos értelemben vett alanytak egy szerkezetet kell alkotnia:

(B2) [[minden iskola igazgatója] telefonált]

Az ehhez az elemzéshez tartozó jelentést kifejező formulát persze csak akkor írhatjuk fel a Russell–Frege féle háromszatú szerkezettel (kvantor–előtag–utótag), ha a kvantort vagy az előtagot tautologikus kvantorral (nevezzük θ -nak), illetve tautologikus predikátummal (nevezzük T -nek) helyettesítjük, hiszen e szerint az elemzés szerint csak két összetevőből áll a mondat:

- (8) a. $MINDEN-ISKOLA-IGAZGATÓJA (T, TELEFONÁLT)$
 b. $\theta(MINDEN-ISKOLA-IGAZGATÓJA, TELEFONÁLT)$

Az (a) esetben a *minden iskola igazgatója* szerkezetet összetett kvantornak tekintjük, a következő fordítási szabállyal:

- (9) $MINDEN-ISKOLA-IGAZGATÓJA = \lambda P \lambda Q (\forall x (EGY-ISKOLA-IGAZGATÓJA(x) \wedge P(x)) \rightarrow Q(x))$

Természetesen az a kérdés, hogy hogyan adódik ez a fordítási szabály kompozicionális módon. Nem tárgyalom mélyebben ezt a kérdést, de vegyük észre, hogy ebben a fordításban is a *minden* a legkülső kvantor, vagyis itt semmi mást nem tettünk, mint a mondat fordításának a problémáját reprodukáltuk a *minden iskola igazgatója* kifejezés fordításának problémájában. A (b) esettel az a probléma, hogy e szerint a *minden iskola igazgatója* kifejezésnek ugyanolyan tulajdonságot kellene jelölnie, mint például az *ember*-nek, márpedig tudjuk, hogy ez nem teljesül. Az sem tisztázott, hogy mi lenne pontosan a θ tautologikus kvantor tartalma.

Ha tehát a (B2) megoldást választjuk, akkor lemondhatunk a mondatok háromszatú értelmezéséről, akár megmaradhatunk a hagyományos alany–állítmány elemzésnél is. Ha így járunk el, azt mondhatjuk, hogy vannak individuumokra vonatkozó jelölő kifejezések, mint *Scott* vagy a *Waverley szerzője*, és vannak sokaságokra utalók, mint a *minden iskola* vagy a *minden iskola igazgatója*. Utóbbiak olyanok, mint a többes számú névszói szerkezetek, ha a kvantor miatt esetleg egy s másban különle-

gesen viselkednek is (például a magyar nyelvben és az angolban nyelvtani szempontból egyes számúak, de a franciában nem). Természetesen a sokaságokra vonatkozó állítások mindenképpen különlegesek, ha másban nem, hát abban, hogy szólhatnak a sokaság egy-egy tagjáról (egyenkénti, disztributív állítások), vagy a sokaság egészéről (másodrendű és együttes, kollektív állítások). A Frege–Russell-féle felfogásban csak az előbbi, a disztributív állítások magyarázhatók (lásd KÁLMÁN, 2002); annak a mondatnak az értelmezésében, hogy *Minden diák összegyűlt az iskolában* már nem alkalmazható. De ez már nem ide tartozik.

ÖSSZEFOGLALÁS

Megállapíthatjuk, hogy a determinánsos (főként a kvantoros) névszói szerkezetek Russell–Frege-féle elemzése jelentős problémákat vet fel a kompozicionalitás szempontjából. Bár ad hoc módon feltételezhető olyan mondattani elemzés, amely támogatja ezeket a jelentéstani elemzéseket, a rendszeres mondattan kényszere ellentmond nekik. Két út áll tehát előttünk: vagy elvetjük a mondattan rendszerességének azt a felfogását, amely hozzátartozik a kompozicionalitási elv lényegéhez, vagy pedig újragondoljuk a kvantoros szerkezetek uralkodó, Fregétől és Russelltől származó elemzését.

IRODALOM

- FREGE, Gottlob 1879. *Begriffsschrift, eine der arithmetischen nachgebildete Formelsprache des reinen Denkens*. Halle.
- KÁLMÁN, László 1996. Strong compositionality. In: Dekker, Paul and Stokhof, Martin (eds), *Proceedings of the 10th Amsterdam Colloquium*, pp. 465–478. Amsterdam: ILLI, University of Amsterdam.
- KÁLMÁN, László 2002. A mennyiségjelölők jelentéstana. In: Maleczki Márta (szerk.) *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei V.*, 219–228. Szeged: SZTE.
- NEALE, Stephen 1990. *Descriptions*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- RUSSELL, Bertrand 1905. On denoting. *Mind* 14, 479–493.
- STRAWSON, Peter Frederick 1950. On referring. *Mind* 59, 320–344.